

УДК 821.161.3

У.А. Лебедзеў

ПАЭМА “ГАПОН” ЯК УВАСАБЛЕННЕ ІДЭЙНА-ЭСТЭТЫЧНЫХ ПОГЛЯДАЎ В.І. ДУНІНА-МАРЦІНКЕВІЧА

У артыкуле робіцца спроба паказаць, як у паэме “Гапон” увасобіліся погляды пісьменніка на важныя праблемы грамадскага жыцця сярэдзіны XIX ст. і знайшлі сваё выяўленне ідэйна-эстэтычныя пошукі тагачаснай літаратуры.

“Гапон” (1855) сярод іншых твораў В.І. Дуніна-Марцінкевіча вылучаецца тым, што ў ім найбольш выразна і поўна ўвасабляюцца творчыя пошукі як самога пісьменніка, так і ўсёй тагачаснай літаратуры. “Менавіта ім наша літаратура звяртала на сябе шырокую ўвагу, ім зацвярджаўся асноўным героем чалавек з народа, асноўным эстэтычным прынцыпам дэкларавалася ўвага да жыцця, працы і побыту прыгоннай вёскі, сцвярджалася эстэтычная каштоўнасць праяў жыцця народных мас, іх творчасці – фальклору, абвяшчалася эстэтычная каштоўнасць самой мовы мужыка, беларускай мовы” [1, с. 156], – зазначыў А. Лойка.

Як вядома, у “Ідыліі” (1846) на першым плане ўсё ж не сапраўдныя сяляне, бо цэнтральнае месца ў творы належыць Юліі – пераапанутай паненцы. Яна стала выдаваць сябе сялянкай, каб даць маральны ўрок Каролі Лятальскаму. У “Гапоне” ўся ўвага ўдзелена лёсу маладых людзей Кацярыні і Гапона – прыгонных сялян, якія сцвярджаюць сваё права на шчасце.

У дарэформеннай творчасці пісьменніка можна назіраць сумяшчэнне, суіснаванне ўсіх вядучых літаратурных метадаў. Апошнім часам у літаратуразнаўстве перавага аддаецца вызначэнню, што “Гапон” стаіць ля вытокаў новай беларускай літаратуры, яшчэ “ў рэчышчы фальклорна-родавай эстэтыкі з яе выдзяленнем агульнага, а не індывідуальнага” [2, с. 117–118], – заўважыў І. Навуменка. Гэта паклала выразны адбітак на ўсю сістэму мастацкіх сродкаў, асабліва ў абмалёўцы дзеючых асоб твора. “Паэт і ў далейшым гэтымі чыста фальклорна-родавымі сродкамі абмалёўвае герояў. Няцяжка заўважыць, што сродкі гэтыя даволі адналінейныя: Гапон, Кацярына – увасабленне добра, прыгажосці, аканом – штосьці процілеглае, злоснае, нялюдскае” [2, с. 119].

Самыя рэалістычныя малюнкi ў творы звязаны з выкрыццём прыгоннай сістэмы, якая тады панавала ў Расіі. Прыгон паказаны такім, якім ён быў. Тут і пастаянная праца на пана, бізун і мардабой як форма зносін панскіх паслугачоў з сялянамі, пастаянныя здзекі і прыніжэнне як агульная норма стаўлення да працоўнага люду:

А ўжо нечага маніць:
Доўга будзем памятаць,
Калі возьмець драць і біць,
То і з зямлі не ўстаць [3, с. 181].

Ад тых жа, хто выяўляў хоць нейкі пратэст, можна было пазбавіцца, найперш здаць у рэкруты. Гэтае “здаць” і паказвала сапраўдныя адносіны панскай сістэмы да чалавека – як да нейкай варожай істоты, а то і як да жывёлы. “Як вала, вядуць на бойку”, – сказана пра рэкрута-аканом. Але спачатку сам аканом такім чынам адвёў туды Гапона.

Аканом у творы – гэта той тып злога панскага служкі, характар якога ўжо быў акрэслены ў “Ідыліі”, пра што засведчыў сам пісьменнік эпіграфам з гэтай камедыі. Аканом не толькі выконвае панскую волю і “цвёрда” трымае сялян, а дбае і пра свае інтарэсы, карыстаючыся сваёй неабмежаванай уладай. У вобразе яго ўвасаблялася тое

зло, якое ішло ад прыгону. Аднак пісьменнік у творах дарэформеннага часу імкнуўся пераканаць чытачоў у тым, што гэтае зло атаясамлівалася не з прыгонам як сістэмай, а з зусім сапсаваным чалавекам, якім і выступаў аканом. Ён дзейнічаў ад імя пана, даверам якога карыстаўся, але значна перабольшваў сваю ўладу і часта злоўжываў ёю. Тым не менш ён успрымаўся як цалкам пераканаўчы жыццёвы тып. Яшчэ М. Гарэцкі пісаў у “Гісторыі беларускае літаратуры”: “Сярод дзеючых асоб твора мастацкім тыпам можна назваць толькі аднаго аканома” [4, с. 206].

Праўдзівы паказ прыгонніцкіх парадкаў, дзе верхаводзіць жорсткі і амаральны панскі аканом, дазваляе гаварыць пра наяўнасць рэалістычных тэндэнцый у “Гапоне”. “Зразумела, што рэалістычны прынцып у “Гапоне” выяўляецца яшчэ толькі ў зародкавай стадыі, выяўляецца непаслядоўна. Рэалістычнае ледзь-ледзь прабіваецца праз сентыментальна-перабольшаны падыход да падзей” [5, с. 145], – сцвярджаў В. Каваленка.

Увасабленнем сентыментальнага пачатку найперш выступае пані. Яна залішне даверліва паставілася да аканома, які нагаварыў ёй, што “хлопцы сталі бунтавацца”. Пані спалохалася, расхвалявалася, пакрыўдзілася і згадзілася, што завадатара Гапона неабходна здаць у рэкруты. Цікава, што страх пані, які ж, вядома, быў рэальным, у творы трактаваўся больш як трывога за сваіх сялян:

“Хрыстэ, пане найласкаўшы!” –

Крыкнула пані, прыўстаўшы:

– А то чыста кара неба!

Бедны люд ратоваць трэба! [3, с. 183].

Затым пані выпадкова сустрэла Кацярынку, даведлася ад яе пра падман з боку аканома, расхвалявалася яшчэ больш. Добрая гаспадыня бярэ пад сваю абарону дзяўчыну, тым самым паспрыяўшы шчасцю закаханых у будучым. Пані не толькі пазбавіла аканома яго пасады, а і выправіла зусім з свайго маёнтка. Вобраз добрай пані ўвасабляў не так рэальны тып пана-прыгонніка, як некалькі ўтапічных спадзяванні пісьменніка на тое, што спагадлівыя паны палепшаць жыццё сваіх сялян.

Можна гаварыць пра нешматлікія постаці такіх паноў у рэальным жыцці. Пераважна гэта былі прадстаўнікі дробнапамесных шляхецкіх сем’яў, якія пазней згуртуюцца ў баявыя кагорты і стануць галоўнай узброенай сілай паўстання К. Каліноўскага. Сапраўдны тып пана-прыгонніка быў, бясспрэчна, зусім іншым. Характэрна, што В. Дунін-Марцінкевіч ніколі не прымушаў персанажаў сваіх твораў разважаць аб нейкіх зменах у прыгонніцкай сістэме, аб яе рэфармаванні, тым больш аб яе адмене.

Цесная сувязь з жыццём праяўляецца і ў тым, што пісьменнік улаўляе народныя абрады, звычаі і завяздзёны, пра што сведчаць сцэны пагулянкі моладзі ў сельскай карчме, падрабязнае узнаўленне ўсіх этапаў вясковага вяселля, шырокае ўвядзенне ў тэкст “беларускай аповесці” народных песень, прыпевак і крылатых выслоўяў. Гэта асабліва дапамагала перадаць атмасферу сялянскага жыцця, яго непаўторную паэтычнасць, і перадаць надзвычай жыва, эмацыянальна, што і сёння захопляе чытачоў твора. “У творчасці Дуніна-Марцінкевіча фарміраваўся метады рамантычнага этнаграфізму, які найбольш адпавядаў пачатковаму этапу развіцця беларускай літаратуры XIX стагоддзя” [6, с. 210], – лічыць Я. Янушкевіч. Неабходна заўважыць, што рамантычная плынь у суседніх літаратурах, асабліва ў польскай, была тады яшчэ вельмі адчувальнай.

У вобразе Гапона пісьменнік улаўляў сялянскага сына, які годна паводзіць сябе ў складаных, драматычных сітуацыях. Жыццёвая аснова паводзінаў Гапона праяўляецца з самага пачатку развіцця падзей. Ён папярэджае аканома, што можа

пастаяць за сябе, а затым адбіваецца ў карчме ад яго калом. Ужо адразу вясковы юнак акрэсліваецца як ідэальны рамантычны персанаж:

Ён – няма чаго казаць!
Горды, смелы, зух-дзяціна!
За сваіх умеў стаяць,
А прыгожы, як маліна,
Ды і пісьменны ж быў ён:
На яго са ўсіх старон
Дзеўкі сумаўчком зіркалі [2, с. 179].

Таму нельга асабліва здзіўляцца, што такі малады навабранец – мужны і пісьменны – паступова атрымаў у арміі афіцэрскі чын (хоць сама пісьменнасць прыгоннага чалавека выглядае здзіўна). Адбылося гэта на працягу доўгіх пяці гадоў, а Расія ваявала тады ўвесь час:

Ён на вайне заслужыўся
І ахвіцэрства дажыўся [3, с. 191].

Пры прыёме рэкрутаў Гапон цалкам адпавядае свайму чыну, бо рашуча прымае патрэбнае рашэнне. Ён, вядома, помніць, пра тое зло, якое прычыніў яму аканом, але больш кіруецца тым даручэннем, якое атрымаў ад свайго камандзіра. Самае галоўнае ў афіцэрстве Гапона тое, што пісьменнік ставіць прыгоннага селяніна поруч з дваранамі, сцвярджаючы тым самым, што паміж людзьмі двух саслоўяў няма прынцыповай розніцы.

В. Дунін-Марцінкевіч паслядоўна ўзмацняе рамантызацыю героя. Сялянскі хлопец, “прыгожы, як маліна”, у афіцэрскім мундзіры ўжо скрозь атэстуецца як “прыгожанькі кавалер”. І яго паводзіны ўжо ў якасці жаніха зноў выразна спрагназаваны:

Хоць Гапон чыноў дажыўся,
Ды ведаў, з каго радзіўся,
Не хацеў прынараўляць
Паном, – а простым звычаем,
Ён мужыцкім абычаем
Здумаў вяселле сыграць [3, с. 191].

Стаць перад пані на калені, каб атрымаць дазвол на шлюб з Кацярынкай, можа, якраз і ўваходзіла ў “мужыцкі абычай”. Між іншым, і дзякаваць пані было за што. Маладыя людзі захавалі пачуцці адзін да аднаго, але ж зусім відавочна, што пані магла змяніць лёсы герояў, калі б не ўзяла пад абарону дзяўчыну. Гапон таксама помніць, “што ласкаю аканома”, а не пані “пайшоў цару служыць” [3, с. 184]. І пані памацярынску ставіцца да маладых людзей і спрыяе іхняму шчасцю:

А пані – не пані, маці!
Маўляў роднаму дзіцяці,
Прыгожы пасаг дала,
Радасну слёзку ўраніла,
Маладым благаславіла,
Сама к вянку павяла [3, с. 197].

Ужо ў “Ідыліі” пісьменнік акрэсліў сваю канцэпцыю жыцця, якая праявілася і ў вершаваных аповесцях, у тым ліку ў “Гапоне”. Пань і сяляне, лічыў ён, павінны паразумецца, што будзе добра для абодвух бакоў. Пан Кароль Лятальскі шчасліва выправіўся пад уздзеяннем Югасі-Юліі і тым самым знайшоў сваё шчасце. Ён быў гатовы ажаніцца з прыгоннай дзяўчынай, але яна аказалася паненкай. Успешаны малады пан удзячны дзяўчыне і абяцае зрабіць шчаслівымі ўсіх сваіх сялян: “Цяпер больш ніколі іхняга лёсу не паверу на чужыя рукі, але і свой уласны з імі злучу. Хачу

іх любіць і каб яны мяне любілі; а мне з імі і ім са мной, за благаславенствам найвышэйшага, шчасліва і добра, спадзяюся, паводзіцца будзе” [3, с. 71].

Дэмакратызм В. Дуніна-Марцінкевіча заключаўся ў тым, што ён праяўляў клопат пра жыццё прыгоннага сялянства. Добры пан палепшыць жыццё сваіх сялян. Пісьменнік імкнуўся паказаць у творах тое, як пані свядома клопоцяцца пра сялян, напрыклад, у “Шчароўскіх дажынках” (1857). У “Гапоне” пані паспрыяла шчасцю закаханых, калі абараніла Кацярынку ад заляцанняў аканома, а прагнаўшы яго са службы, паспрыяла ўсім сваім сялянам.

Таму і выказваюць сяляне сваю ўдзячнасць пані – б’юць чалом ці кланяюцца ў ногі. Цікава, напрыклад, тое, што ў “Ідыліі” вясковы воіт Навум Прыгаворка як толькі даведаўся, што Юлія не сялянка, а паненка, то адразу ж стаў перад ёю на калені. Ён просіць прабачэння за свае заляцанні да яе, бо не ведаў, хто яна такая. Было ўсё ж тут, мабыць, больш “мужыцкага абычаю”, у якім быў і пэўны страх перад панамі, хоць, як цяпер здаецца, і баяцца не было чаго. Але гэты адвечны страх перад панамі быў, бо пра яго паўстагоддзем пазней, скажам, успамінае ў Вільні коласаўскі дзядзька Антось (“Новая зямля”).

Некалькі слоў варта сказаць і пра адметнасць жанравай формы твора. Пісьменнік даў яму падзагалавак “беларуская аповесць”, падкрэсліваючы гэтым як жанравае вызначэнне, так і прыналежнасць да літаратуры свайго народа. Шмат хто з даследчыкаў творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча лічыць, што “Гапон” усё ж не вершаваная аповесць, а паэма, паколькі галоўнае месца ў ім займае не так шырокі паказ жыцця прыгоннай вёскі, як паэтызацыя кахання Гапона і Кацярынкі. “Паэма “Гапон” (напісана не пазней 1854) – адзіны буйны вершаваны твор Дуніна-Марцінкевіча з больш-менш прымальнай дадзенай жанравай дэфініцыяй” [6, с. 208].

Паэма “Гапон” ужо самім фактам свайго з’яўлення ў друку не толькі засведчыла непазбежнасць далейшага развіцця літаратуры, але і акрэслівала яе важнейшыя ідэйна-эстэтычныя адметнасці і вызначала галоўныя напрамкі творчых пошукаў. “Гапон” сыграў ролю як бы маніфеста новай беларускай літаратуры, яе першапачатковага, дэмакратычнага ў сваёй аснове ідэйна-эстэтычнага крэда” [1, с. 156].

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Лойка, А.А. Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч / А.А. Лойка // Гісторыя беларускай літаратуры. Дакастрычніцкі перыяд : падруч. для філал. фак. ВДУ : у 2 ч. – 2-е выд. – Мінск, 1989. – Ч. 1 – 318 с.
2. Навуменка, І. Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч / І. Навуменка. – Мінск : Навука. і тэхніка, 1992. – 216 с.
3. Дунін-Марцінкевіч, В. Творы / В. Дунін-Марцінкевіч. – Мінск : Маст. літ., 1984. – 527 с.
4. Гарэцкі, М. Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч / М. Гарэцкі // Гісторыя беларускае літаратуры. – Мінск : Маст. літ., 1992. – 479 с.
5. Каваленка, В.А. Вытокі. Уплывы. Паскоранасць / В.А. Каваленка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1975. – 335 с.
6. Янушкевіч, Я. Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч / Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў : у 2 т. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – Т. 2 – 528 с.

Lebedzeu U.A. The Poem “Hapon” as the Embodiment of V.I. Dunin-Martsinkevich’s Aesthetic views

The article presents an attempt to depict the embodiment of the writer’s views on the public life of the middle XIX century in the poem “Hapon”, which reveals the aesthetic search of the literature of that time.

Матэрыял наступіў у рэдкалегію 20.09.2008